

Jovana Timotijević¹Univerzitet u Beogradu²
Fakultet političkih naukaUDK
114:305
114:141.72
14 Платон

MISLITI PROSTOR PROMENE – KVIR (I) FEMINISTIČKA ČITANJA PLATONOVOG POJMA *HORA*³

APSTRAKT Oslanjajući se na pretpostavke šireg prostornog preokreta u društvenim i humanističkim naukama, koje prostor i društvene i proizvodne odnose postavljaju u dijalektički odnos – prostor proizvode društveni odnosi, kao što i sâm prostor, zauzvrat, utiče na reprodukciju, ali i promenu društvenih odnosa – feministička i kvir teorija su takođe integrisale kategoriju prostora u svoj istraživački okvir, bilo da se radi o materijalnom prostoru, reprezentacijama prostora ili prostornim metaforama (i figurama). Osim što prostorne kategorije postaju relevantne u analizama rodnih odnosa moći unutar istorijskih i savremenih konteksta, čini se jednako važnim i potentnim, a ovaj tekst počiva na toj poziciji, uključiti promišljanje o prostoru i u feminističke i kvir projekte promene dominantnog poretka. Jednu od prostornih figura oko čijih se interpretacija i političkih potencijala i danas razgovara i promišlja svakako predstavlja Platonov pojam *hora* (χώρα). Opis ovog pojma u Platonovom dijalogu *Timaj* izmiče jednoznačnoj, koherentnoj predstavi, te ne čudi mnoštvenost njegovih različitih tumačenja. U ovom tekstu će biti predstavljene neke od (različitih) interpretacija pojma *hora* – kvir (Žak Derida), feministička (Elizabet Gros) i ono što bi se moglo okarakterisati kao kvir-feministička (En Bergren) interpretacija. Iako one nisu nužno međusobno suprotstavljene, već pre ukazuju na različite aspekte Platonovog opisa pojma, pokušaću da pokažem da su interpretacije koje nude Žak Derida i En Bergren možda produktivnije za promišljanje radikalno drugačijeg prostora.

Ključne reči: Platon, *hora*, prostor, politika, promena, feminizam, kvir

1 E-mail: jovana.timotijevic88@gmail.com

2 Autorka je doktorantkinja na Univerzitetu u Beogradu.

3 Rad je predstavljen na naučnoj konferenciji od nacionalnog značaja *Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas*, koja je održana u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu (8–11. februar 2018) u organizaciji Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu i Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.

ROD I PROSTOR

Nakon što je sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka društvena teorija, unutar onog što se naziva *prostornim preokretom* (*spatial turn*), repositionirala razumevanje prostora od datog ka proizvedenom, pozivajući na promišljanje uloge prostora u konstruisanju i transformaciji odnosa moći, nastao je čitav prostorni jezik i novi konceptualni okvir koji je usložnio i upotpunio istraživanja društvenih i humanističkih nauka.

Najplodnije nasleđe prostornog preokreta predstavlja uvid da prostor nije naprosto dat, da on nije unapred pripremljeni kalup u koji se ubacuju ili u kojem prebivaju stvari, pojave i ljudi,⁴ već da sâm prostor jednako proizvodi društvene (rodne) odnose i da njima biva proizveden i oblikovan.⁵ Organizacija i upravljanje prostorom imaju vrlo značajne političke, društvene i kulturne učinke. Prostorne konfiguracije, naime, naturalizuju dominantne društvene odnose, transformišući kontingentne forme i procese u stabilnu strukturu koja se čini nepromenljivom, pre nego otvorenom za sporenja (Kohn 2003, 3). S obzirom na to da ovakve pretpostavke preokreću i ruše postojeće hijerarhije unutar zapadne tradicije mišljenja, feminističke teorije su, gotovo samorazumljivo, prihvatile učinke i mogućnosti preokreta i uključile ovu perspektivu u svoj okvir (Grosz 2000, 217; Rendell 2000, 102).

Istraživanja roda u oblasti prostornih politika i oblikovanja prostora crpela su znanja i perspektive iz različitih disciplina, poput geografije, antropologije, studija kulture, filozofije i dr. Feministička i kvir teorija su, zauzvrat, ukazale na nužnost istraživačke osetljivosti na odnose moći i proizvodnju (rodnih) identiteta u promišljanju kako postojećih prostornih

4 Iz takve percepcije prostora, kako primećuje Margaret Kon (Margaret Kohn), u potpunosti je izmeštena politika: „Prostor je ili slučajan (tek incident) ili direktno suprotan svojstvima promene, disrupcije, inovacije, koja su ključna za političku transformaciju” (Kohn 2003, 19).

5 Ovaj dvosmerni uticaj sadržan je u sintagmi *društveno-prostorna dijalektika* (*socio-spatial dialectic*), čiji je autor Edvard Sodža (Edward W. Soja), smatrajući ga neizostavnim delom savremenog kritičkog promišljanja prostora (Soja 2009).

politika, tako i osmišljavanju prostornih konfiguracija koje bi bile deo radikalnih političkih projekata promene.⁶

Ekonomija⁷ oblikovanja prostora se, u tom smislu, mora sagledavati ne samo kao puka prostorna distribucija graditeljskog materijala, već kao produkcija i distribucija „diskursa, upisivanja (uključujući i telesne tragove onih koji neki prostor okupiraju i koriste), kao i podela prostora, vremena i kretanja” (Grosz 2000, 215). Ova se ekonomija u savremenom kontekstu može razumeti pre svega kao ekonomija kategorizacija, ograđivanja i uređivanja. Ono što Ričard Senet (Richard Sennett) naziva „prekomernom određenošću” (Sennett 2008) predstavlja uspostavljanje jasno definisanog rasporeda funkcija/delanja kao i njihovih međusobnih relacija i komunikacija, koje generišu mrežu uzajamnih odnosa tela i koje teže disciplinovanom, utvrđenom sistemu.⁸

„Telo može poslužiti kao moćno mnemoničko sredstvo, zbog toga što su utisnuti principi van domašaja svesti, te ih je teško voljno menjati. Na taj način, konstruisani prostori i njima odgovarajuće telesne prakse deluju kao sasvim prirodni” (Kohn 2003, 4).

Politički projekti promene postojećeg poretka, stoga, moraju u sebe integrisati i promišljanje drugačije prostorne organizacije.

Oslanjajući se, dakle, na pretpostavke *prostornog preokreta* i feminističke i kvir teorije, ovaj tekst predstavlja deo šireg zahteva za promišljanjem prostora promene, prostorne konfiguracije koja ne kategorizuje, fiksira i ne učestvuje u hijerarhizovanoj distribuciji identiteta.

6 Dorin Masi (Doreen Massey) takođe navodi da su društveni i proizvodni odnosi neodvojivi od pitanja moći. Oni imaju svoju prostornu formu, jednako kao što su i u prostornom odnosu prema drugim odnosima moći i identitetima koje konstituišu (Massey 1995, 285).

7 Elizabet Gros (Elisabeth Grosz) ukazuje na vezu ekonomije i arhitekture i na nivou same etimologije. Naime, reč *ekonomija* potiče od grčke reči *oikos*, koja označava dom, kuću, stanište (Grosz 2000, 215).

8 Ajris Merion Jang (Iris Marion Young) posebno ističe proces *hijerarhizacije* u analizi prostornih organizacija gradova, u sprezi sa društvenim odnosima: „Regulacija uz pomoć zoniranja dovodi do klasne segregacije i u velikoj meri do rasne segregacije (Jang 2011, 126).

„KAKO GOVORITI O ONOME O ČEMU JE VRLO TEŠKO GOVORITI?“⁹ – FIGURA *HORE* KAO (NE)MOGUĆNOSTI MIŠLJENJA DRUGAČIJEG PROSTORA

U pokušaju mišljenja *nemislive arhitekture*, može biti potentan i često tumačen Platonov pojam *hora* ili, preciznije, *figura hore*. Osvrćući se na Platonov opis ovog „pojma“, a onda i nekoliko (među mnogobrojnim) interpretacija koje se mogu pripisati kvir i feminističkoj perspektivi, ovaj tekst će ponuditi i neka od pitanja o mogućnosti mišljenja drugačijeg prostora.

1

Platonov dijalog *Timaj* predstavlja pokušaj objašnjenja nastanka kosmosa, koje odražava poznatu osnovnu podjelu na večni, nepromenjivi, inteligibilni svet ideja, sa jedne, i čulni svet, svet kopija, otisaka, promenljivih i propadljivih, sa druge strane. Međutim, kroz lik Timaja, Platon, smatrajući dualnu koncepciju u određenoj meri ipak nedostatnom, uvodi i „treći rod“ (*triton genos*) – *horu*, kao posrednika/posrednicu između sveta ideja i čulnog sveta, kao prostor ili prostornu sredinu u kojoj se postajanje/otiskivanje događa.¹⁰

Hora („treća vrsta bića” u odnosu na *uzor* i *odraz uzora*), prema Platonu, predstavlja „večiti rod prostora koji ne podleže propadanju, a pruža borište svemu što postaje; uhvatljiv je izvesnim nepravim zaključivanjem u

9 Izraz pozajmljen iz teksta Milutinović Bojanić i Bojanić 2005, 66.

10 Na ovom je mestu možda zanimljivo napraviti mali ekskurs u vezi sa prevodom ovog pojma. U prevodu na srpskohrvatski jezik (1981, prev. Marjanca Pakiž), *hora* se ne pojavljuje u svom autentičnom obliku, već se prevodi kao „prostor” ili kao „materija”. U engleskim prevodima, nailazimo na prevod „receptacle”, dakle ono što prima, ili „space” – prostor. U tekstu „Genetika teksta kao genetika trećeg roda. ΧΩΡΑ u tekstovima Jacquesa Derride”, Sanja Milutinović Bojanić i Petar Bojanić skreću pažnju na to da reč *hora* izvorno podrazumeva neodređeni i neograničeni prostor, te da recimo u italijanskom prevodu *Timaja*, Đovani Reale (Giovanni Reale) zbog toga ne upotrebljava pojam „prostor”, jer takva apstrakcija još uvek ne postoji u Grčkoj, već „prostornost”. Derida će pak insistirati na tome da se *hora* ne prevodi, čuvajući na taj način upravo nemogućnost njenog definisanja i imenovanja. U ime te neprevodivosti, u ovom tekstu će takođe biti korišćen oblik *hora*.

odsustvu svakog čulnog opažanja, jedva se u njega može verovati” (Platon 1981, 93). Njena funkcija je da prima i neguje sve ono što *postaje*. Ona nije ni čulna ni inteligibilna, spoznaje se „kao kroz san”.

„Valja takođe zamisliti da ono u šta se ovo otisnuto umeće – budući da je otisak predodređen da na pogled bude raznolik i na sve načine šaren – nikako drugačije ne bi moglo biti dobro pripremljeno, osim ako je sâmo *bezoblično i lišeno svih likova koje će jednom primiti u sebe. Jer ako bi bilo slično ma čemu od onoga što mu pridolazi, pa bilo ono u svom nailaženju suprotne ili potpuno drugačije prirode, ono bi ga prilikom primanja rđavo odslikavalo jer bi uzgred odavalo i svoje obličje*” (Platon 1981, 91; kurziv moj).

Hora nema supstanciju, niti sme imati bilo kakav *prepoznatljiv* ili trajni oblik, kako ne bi narušila proces proizvodnje vernih kopija uzora. Kako sam Platon eksplicitno navodi da je moguće uporediti *horu* sa ženom/majkom, a svet uzora sa muškarcem/ocem (ibid.), ne čude brojne feminističke kritike i reakcije na ovaj tekst, kao i na samu predstavu *hore*. Amorfna i nespecifična, *hora* može ukazivati na prostor čija je rodna modalizacija uokvirena binarnim opozicijama poput aktivno/pasivno, razum/čula, um/telo, na način da su prostor i ženskost udruženi u figuru nevidljivog, primajućeg i penetrabilnog kontejnera, koji ni na koji način ne sme ostaviti traga na otiske (muškog) uzora (Burchill 2017, 195). Međutim, ono što neke (pa i feminističke) interpretacije otkrivaju, ne previđajući ipak pojmovnu nosivost *hore*, može otvoriti pitanje da li ovaj prikaz, nesumnjivo uokviren patrijarhalnim diskursom, može ponuditi još nešto relevantno za kvir i feminizam, a posebno, da li može biti koristan za kvir i feminističko promišljanje prostora.

2

Žak Derida (Jacques Derrida) jedan je od onih koji su pojam *hora* smatrali inspirativnim i (re)interpretirali ga, kao tekst koji se „istovremeno nalazi unutar zapadne filozofske tradicije, a da se pritom na nju ne svodi”, kao „nešto što ovu tradiciju remeti iznutra” (Derida i Ajzenman 2009, 75). U tekstu „Hora” („Chora”), Derida u duhu kvir teorijske perspektive, figuru *hore* vidi kao beskompromisnu, *odmetničku*, u samom jezgru poretka

– njeno „treće” prisustvo dovodi u pitanje dostatnost celokupne strukture (uzora i otisaka) i destabilizuje konceptualne temelje koji je nose. Ni čulna, ni inteligibilna, *hora* izmiče ovom dualizmu, kao osnovi preovlađujućeg stanovišta celokupne zapadne misli. „Ona je nesvodiva na sve vrednosti na koje smo navikli – vrednosti porekla, na antropomorfizam i tako redom” (ibid.). Francuski filozof, dakle, direktno napada princip isključenja trećeg (*tertium non datur*) – ne može biti i jedno i drugo, i materija i duh, recimo, i žena i muškarac istovremeno, već ili žena ili muškarac, ili materija ili duh. Trećeg nema. Kako *hora nije* (Platon navodi kako se on/ona ne može obeležiti kao „to”, već samo kao „takvo”) i ne pripada rodovima poznatih i priznatih bića, Derida to *ne-bivanje* u kontekstu tradicionalne filozofije, ali i arhitekture,¹¹ vidi kao potencijalni remetilački element – „misao o *hori* mogla bi da dovede u nepraviliku sam poredak polarnosti, polarnosti uopšte, bila ona dijalektička ili ne” (Derrida 1997a, 16).

Ovaj fokus Deridine interpretacije na *horu* kao kvir figuru destabilizacije, nemogućnosti imenovanja i identifikacije, rastemeljenja, izazvaće kritički osvrt i kod mnogih feminističkih autorki, iako se čini da on ne negira rodnu analogiju Platonovih opisa, ali je problematizuje. Naime, govoreći o *hori* kao o figuri koja se suprotstavlja antropomorfizmu, Derida negira mogućnost same usporedbe sa femininim, jer ona znači povratak na binarnost, pristajanje na „vrednosti na koje smo navikli”, na registrar dva roda.

Premda Elizabet Gros (Elizabeth Grosz), u svom tekstu „Žene, hora, stanište” („Women, Chora, Dwelling”) iz 1994. godine, Deridino interesovanje za pojam *hore* kao „trećeg roda” pravilno smešta u šire okvire dekonstruktivnog čitanja koje stalno teži da razgrađuje, poremeti logiku i preokrene

11 Uzevši u obzir njegovu saradnju sa arhitektom Piterom Ajzenmanom (Peter Eisenman) na projektu *Chora L Works*. Tekst „Hora” Deridi je zapravo služio kao neka vrsta projektnog programa za arhitektonski prevod hore, u saradnji sa Ajzenmanom. Projekat se odnosi na deo uređenja *Parc de la Villette* u Parizu, na poziv Bernarda Čumija (Bernard Tschumi), koji je pobedio na konkursu. *Choral Work*

„interpretira, i diskurzivno i arhitektonski, čitanje platonskog pojma *chora*. Ime *chora* prevedeno u pesmu ili čak u koreografiju. Sa tim finalnim 'l', *choral: chora* postaje još fluidnija ili vazdušastija, ne usuđem se da kažem, još ženstvenija” (Derrida 1997b, 97).

nameru u tekstu, ona ipak kritikuje Deridu da se ne suprotstavlja eksplicitno Platonovoj karakterizaciji *hore*, odnosno njenoj rodnoj dimenziji, te da na izvestan način pristaje na nju.¹²

Gros smatra da je opis *hore* svojstven metaforizaciji ženskosti koja služi obnavljanju uslova za mušku samoreprezentaciju i kulturnu reprodukciju (Burchill 2017, 193), u čemu tradicija zapadne filozofije igra izuzetno važnu ulogu.¹³ Naime, iz takvog opisa se otkriva tendencija brisanja ženske telesnosti, kao i doprinosa žene/majke, odbijajući da se razume i prihvati „dug majčinskom telu” (Grosz 2000, 218). Proizvodi se reprezentacija muškaraca kao samostvorenih bića, što i Platon čini u *Timaju*, poredeći muškarca sa *uzorom*, dok je muškarac i sâm stvoritelj, Demijurg.¹⁴

Kao prostorna sredina ili *prostornost* čija je funkcija da sve primi, bez ostavljanja bilo kakvog sopstvenog traga, *hora* obnavlja i ponavlja ulogu koja se pripisuje ženama kao negovateljicama. *Hora* je majka svih svojstava, ali ona ne poseduje nijedno, osim kapaciteta da primi, neguje, oživi bilo koji oblik ili biće. Uronjena u paradoks, njeno svojstvo je da bude bez svojstva. Ali ona ne proizvodi – to je funkcija oca, kreatora, arhitekta, Demijurga – već podržava, obuhvata i štiti njegove verne i „čiste” otiske, ostajući sama bez imena i forme. Kako je njena funkcija neutralna, sve ono što postaje indirektno samo govori o svom uzoru, bez potrebe da se

12 Gros u svom tekstu Deridin rad ne svrstava ni u feministički, ali ni antifeministički, premda zapaža da Derida veoma često deli poziciju sa feminističkim teoretičarkama, te da se mnoge feministkinje oslanjaju na njegove tekstove.

13 Debra Kolman (Debra Coleman) se oslanja na tumačenje Elizabet Gros, kako bi ukazala na odsustvo ženskosti i u tradicionalnom arhitektonskom diskursu. Ona smatra da je to odsustvo toliko prisutno i upisano u naše razumevanje prostora i oblikovanja našeg okruženja da je potrebno ništa manje do „iznova rekonceptualizovati *prostor* i *mesto*” (Coleman 1996, xiv).

14 Ovde se čini sasvim adekvatnim citirati Lis Irigaray (Luce Irigaray), na koju se i Elizabet Gros poziva u svom tekstu:

„Bila sam tvoja kuća. Kada odeš, napuštajući ovo mesto stanovanja, ne znam šta bih učinila sa ovim svojim zidovima. Da li sam ikada imala telo, osim onog koje si ti za mene konstruisao prema sopstvenoj zamisli? Da li sam ikada iskusila kožu, osim one unutar koje si ti želeo da stanujem?” (Irigaray 1992, 49).

prepozna i prostor, inkubator postajanja. Ona nema mogućnost da poseduje, jer ni sama nema identitet. Ona podržava materijalno, bez sopstvene podrške (ibid., 214). Nije stoga neobično, kako tvrdi Gros, da figura *hore* ima karakteristike koje su u tradicionalnoj istoriji mišljenja pripisivane ženskosti, odnosno isključene iz reprezentacije i razumevanja bivanja muškim.

Kritika koju Gros upućuje pre svega Platonovom tekstu bez sumnje predstavlja značajan doprinos feminističkim naporima da ukažu na sistematsku potčinjenost žena i ženskosti u istoriji zapadne misli, ali ukoliko se zadrži takva perspektiva i u čitanju Deridine interpretacije *hore*, propušta se videti njegov fokus na politički potencijal ove figure, značajan i za feminističku i kvir poziciju. Derida se, dakle, ipak osvrće na eksplicitno rodno poređenje kod Platona, ne smatrajući ga zanemarljivim, ali tome pretpostavlja specifičnost figure *hore*, kao one koja je neprevodiva, koju nije moguće imenovati, i njen značaj za destabilizaciju logocentričnog (a mogli bismo reći i muškog) pristupa, zasnovanog na binarnim opozicijama, te hijerarhizaciji pojmova/rodova. Derida *horu* vidi s onu stranu rodova, tvrdeći da ova *kontralogika* – činjenica da *hora* ne pripada ni čulnom ni inteligibilnom, ni postajanju ni biću – diskvalifikuje celokupan niz metafora koje *horu* povezuju sa prostorom ili figurom majke. Naime, sva ova poređenja i metafore su upravo *kao metafora* neadekvatne ili nesvojstvene *hori* jer su „pozajmljene iz čulnog sveta” (Derida i Ajzenman 2009, 75), s obzirom da njena kontralogika prevazilazi ili uzurpira Platonovu metafiziku, odnosno inicijalnu distinkciju između razumnog i čulnog. Pojmovi koje Platon koristi, poput *ona koja prima* ili *negovateljica*, prema Deridi, služe kao „figure afigurativnog” – figure koje se ne odnose na bilo koje bivstvovanje ili referentni pojam, nego ostaju izvan svih antropomorfizama, izvan bilo kakve ontologije. Prema tome, kako tvrdi Derida, nije moguće da *hora* predstavlja i ženskost i prostor, jer su to samo određena aporetičke pozicije imenovanja/upisivanja. Ako Derida, dakle, poriče validnost Platonovog opisa *hore* kao „ženskog mesta”, a istovremeno u *horu* upisuje politički relevantno značenje, da li takva interpretacija može biti od koristi za promišljanje prostora i arhitekture iz kvir-feminističke perspektive?

3

En Bergren (Ann Bergren), u svom tekstu „Platonov *Timaj* i estetika ,animirane forme” („Plato’s Thimaeus and the Aesthetics of ,Animate Form’”) nudi još jedno potentno, kvir-feminističko, razumevanje koncepta *hore*, ne pristajući na njegovo potpuno odbacivanje kao relevantnog, kako to Gros čini, ali distancirajući se takođe i od Deridine interpretacije, želeći da ponovo upiše u značenje *hore* jednu drugačiju koncepciju ženskosti koja je, bez sumnje, u suprotnosti sa tradicionalnom. Ona smatra da oba ova tumačenja propuštaju da vide potencijal u onome što bi se moglo razumeti kao pred-kosmička *hora* u *Timaju*.

Bergren smatra da upravo „brisanjem *hore* kao rodne”, Derida ne samo da zanemaruje ključni potencijal tog koncepta da destabilizuje klasične institucije arhitekture i filozofije, već se upravo tako nalazi u saglasnosti sa Platonovim opisom *hore* kao homogenog, bezličnog prostora–podrške. Za Bergren, opis (ženske) *hore* kao amorfne, odnosi se na stanje u kom negovateljica sveg postajanja postoji kao *rezultat* kreacije „kosmosa” – odnosno *uređene*¹⁵ celine iz osnova ili na osnovama prethodnog stanja *neuređenog* univerzuma. Pre nego što nastaje kosmos, *hora* predstavlja drugačiju konfiguraciju prostornosti i ženskosti, koja, prolazeći kroz ono što Platon naziva „arhitektonskom operacijom”, biva poništena. Konstrukcija kosmosa tako predstavlja operaciju *uređenja*, disciplinovanja i stabilizacije pred-kosmičke *hore* (Bergren 2010, 344).

Platon, naime, ovako opisuje prvobitno stanje *hore*:

„Nisu je ispunile ni jednake ni uravnotežene sile, niti je sama u ma kom svom delu bila uravnotežena, već se njihala nejednako na sve strane, trpela je potrese tih elemenata [vatre, zemlje, vazduha i vode] dok ih je svojim kretanjem i sama potresala. ... Tako se ova četiri roda (elementa) ... razdvajahu jedan od drugoga: u najvećoj meri oni koji su se najviše razlikovali, dok su oni najsljedniji sabijahu u jedno, te stoga dospevahu na jedno, a drugi na drugo mesto ... a pre postanka svemira sva ta četiri roda postajahu bez srazmere i mere. ... [P]ošto

15 Zanimljivo je ukazati na etimologiju reči *kosmos*. Naime, grčki glagol *kosmein* značio je pripremiti, urediti i rasporediti, ali i srediti i ulepšati. Otud i povezanost sa terminom *kozmetika*.

su oni tada imali takvu prirodu, bog ih je najpre različio u likove pomoću oblika i brojeva. A da je on ta tela sastavio kao najlepša i najbolja, ... i to od nečega što sâm nije bilo takvo, to je naša osnovna pretpostavka” (Platon 1981, 93–94).

a potom i proces *uređenja*:

„za sve što se nalazilo u neredu bog je uspostavio srazmeru, kako u pogledu odnosa svake pojedinačne stvari prema sebi samoj, tako i u pogledu odnosa jednih prema drugima, i u tolikom broju i stepenu koliko je bilo moguće da one budu usklađene i srazmerne. *Jer do tada ništa nije imalo udela u srazmeri, osim pukim slučajem, niti je uopšte išta bilo dostojno da se nazove imenom vatre ili vode ili bilo kojim drugim od onih koja sada dajemo; nego je bog najpre sva ta počela doveo u red, a zatim od njih sastavio ovaj svemir*” (Platon 1981, 113; kurziv moj).

Dakle, ova pred-kosmička *hora* je heterogena, mnoštvena, neuravnotežena, aporetična, dinamična, *anomalija* (Bergren 2010, 350). U njoj ne postoje isključujuće binarnosti, već jednovremeno postoji i pasivno i aktivno, i „kretanje” i „bivanje pokrenutim”. Nasuprot svim mogućim izračunljivim simetrijama i (predvidivim) proporcionalnim odnosima koji odlikuju *kosmos*, pred-kosmička *hora* je neuračunljiva, neizmerljiva, proporcionalna i simetrična tek slučajno i privremeno (ibid.).

U takvom opisu, Demijurg ima zadatak pasiviziranja i stabilizovanja *hore*, tako da se ona prilagodi homogenosti i izotropiji, neophodnoj za ostvarenje uloge materice čulnog sveta koji je najverniji mogući odraz sveta ideja i uzora. Uspeh Platonovog kosmičkog arhitekta je da dinamizam *hore* obuzda i oslabi ravnotežom i redom.

Za Bergren, ova aktivna,¹⁶ heterogena *hora* nesumnjivo predstavlja karakteristiku „ženskog modaliteta”, odlučno suprotstavljenog potčinjavanju

16 Platon u *Timaju* navodi na jednom mestu:

„Jer bog, želeći da sve bude dobro i da, koliko god je moguće, ništa ne bude loše, uze sve što je bilo vidljivo, a nije se nalazilo u stanju mirovanja, *nego se kretalo bez sklada i reda*, i prevede ga iz nereda u red, smatrajući *red u svakom pogledu boljim od nereda*” (Platon 1981, 70; kurziv moj).

i podršci falocentričnom disciplinovanju, i kao takva bi mogla, u svojim feminističkim implikacijama, da otvori mogućnost za nove pristupe u promišljanju prostora.

Prema Bergren, Derida propušta potencijal koji ova predarhitektonska hora ima za dekonstrukciju klasične ontologije i arhitektonskog klasicizma, upravo zato što diskvalifikuje žensku rodnost hore. Iako ova kritika nije u potpunosti odbranjiva, ono što je ovde značajnije jesu mogućnosti koje otvaraju interpretacije pred-kosmičke hore Bergren i post-kosmičke hore Deride. Oslanjajući se na njih, *horu* možemo razumeti kao prostor koji *prethodi poretku*, ili je *između* dva poretka, prostor nemogućnosti fiksacije identiteta, prostor *neodlučivosti*. Prostor koji je tako moguće zamisliti nije više statičan prostor, već kontinualno transformativna mnoštvenost koja istovremeno interiorizuje spoljašnje događaje i dodeljuje eteričnost i promenljivost silama ili elementima od kojih se sadrži. Takav bi prostor mogao biti „ženski”, „odmetnički”. Takođe, tako shvaćen prostor može naglasiti i u materijalnom smislu dinamične sile unutar relacija između prostora i društvenih odnosa i procesa koji se u njemu dešavaju, koji ostvaruju mogućnost za promenu, koji drže taj prostor kontingentnim, a time čuvaju i stalnu mogućnost destabilizacije i promene.

UMESTO ZAKLJUČKA

Ako se, dakle, poslužimo tumačenjima figure *hore* koja nam nude Bergren i Derida, čini se veoma aktuelnim pitanje da li je moguće, nasuprot postojećim prostornim konfiguracijama gradova koje teže stanju uređenog *kosmosa*, rezultante stalnih kategorizacija, ograđivanja, uređivanja, misliti o drugačijem prostoru. Da li je moguće zamisliti prostor koji „ostaje neopredeljeno ničiji, odnosno svačiji, izmičući logici binarnosti” (Milutinović Bojanić i Bojanić 2005, 61), koji je *ženski* utoliko što ne teži simetriji ili proporciji, već udomljava agonističke procese stalne dinamike i promene?

Da li je takav prostor moguće zamisliti uz pomoć amorfnih struktura *Embriološke kuće* Grega Lina (Greg Lynn),¹⁷ koja je proizvod animacijskog softvera? Da li se takvi prostori već kriju u kontradiktornim (slučajnim) situacijama gradskih struktura, kako navodi Margaret Kon, koji izmiču apsolutnoj kontroli i uređenju, pa stoga urbane konfiguracije čine „pretećim i proganjajućim” (Kohn 2003, 22)? Situacionisti predlažu grad u kome su arhitektonski kompleksi u stalnom procesu promene, a prostornu strukturu čine „nestalni dekori” (Čenglov 2008, 25–26). Ili, ovakav prostor nagoveštava i sâm Derida, koji promišljajući drugačiji pristup arhitektonskom i urbanističkom projektovanju, predlaže proizvodnju *nedovršenih* prostora,

„prostora koji bi dozvoljavali nikad-potpuno-dovršavanje od strane pojedinaца koji ga (uvek samo privremeno) koriste. Arhitektura bi mogla kreirati neku vrstu *opne* (savremene verzije zaklona), pre nego jasno programirane funkcionalne celine. Grad bi, tako, mogao predstavljati celinu koja treba da ostane beskonačno, strukturalno nezasićena, otvorena pred sopstvenom transformacijom, pred dodacima koji bi mogli da menjaju ili pomeraju pamćenje njegove baštine” (Derida 2011, 100; kurziv moj).

* * *

U prekomerno planiranim i programiranim prostorima, gde su sasvim jasno iscrtane demarkacione linije između privatnog i javnog, a određeni obrasci ponašanja duboko upisani u prostorne podele i strukture, čini se da je manevarski prostor sužen. Ipak, premda za sada mnogo više u teoriji, a sporadično i u praksi, ukazuju nam se obrisi radikalno drugačijih pristupa oblikovanju i upravljanju prostorima koji na *nedovršenost* ili *nesklad*¹⁸ gledaju kao na mogućnosti za prostorno prihvatanje i podršku kontingentnim, neočekivanim procesima koji se ne mogu uračunati. Nelagoda sa

17 *Embriološka kuća* (*Embryological House*) je projekat arhitekta Grega Lina koja predstavlja fluidnu strukturu, moguću putem animacijskog softvera. Politički potencijal perspektive koju ovakav projekat, kao i mnogi slični njemu, otvaraju, potiče pre svega iz mogućnosti da putem kompjuterskog softvera rastegnemo mogućnost *mislivog* prostornog oblikovanja, ali i da se preispita *stabilnost* i *permanenčnost* postojećih prostornih konfiguracija.

18 Cf. Franck and Stevens 2006.

granicama mislivog kada su u pitanju prostori u/sa kojima živimo, ostaje i sama predmet političke borbe, ali se pitanje prostora, u svakom slučaju, više nikako ne može isključiti iz promišljanja političke promene.

LITERATURA

- Bergren, Ann. 2010. „Plato’s Thimaeus and the Aesthetics of ‘Animate Form’” In *One Book, The Whole Universe: Plato’s Timaeus Today*, edited by Richard D. Mohr and Barbara M. Sattler, 343–372. Las Vegas: Parmenides Publishing.
- Bergren, Ann. 1992. „Architecture, Gender Philosophy.” In *Strategies in Architectural Thinking*, edited by John Whiteman, Jeffrey Kipnis and Richard Burdett, 8–47. Cambridge, MA: MIT Press.
- Burchill, Lousie. 2017. „Reconsidering Chôra, Architecture and ‘Woman.’” *Field: Free Journal for Architecture* 7(1): 191–202. Dostupno na: <http://field-journal.org/wp-content/uploads/2018/01/14-Reconsidering-Ch%C3%B4ra.pdf>
- Coleman, Debra. 1996. „Introduction.” In *Architecture and Feminism*, edited by Debra Coleman, Elisabeth Danze and Carlo Henderson, ix–xvi. New York: Princeton Architectural Press.
- Čenglov, Ivan. 2008. „Pravila novog urbanizma.” *Gradac: časopis za književnost, umetnost i kulturu* 164/165/166 (Situacionistička internacionala): 25–29.
- Derrida, Jacques. 1997a. „Chora.” In *Chora L Works*, edited by Jeffrey Kipnis and Thomas Leiser, 15–32. New York: Monacelli.
- Derrida, Jacques. 1997b. „Why Peter Eisenman Writes such Good Books.” In *Chora L Works*, edited by Jeffrey Kipnis and Thomas Leiser, 95–101. New York: Monacelli.
- Derida, Žak. 2011. „Pokolenja jednog grada: sećanje, pretskazanje, odgovornosti.” U *Misliti grad*, uredili Petar Bojanić i Vladan Đokić, 92–100. Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Derida, Žak, i Piter Ajzenman. 2009. „Hor(a)ski radovi.” U *Teorija arhitekture i urbanizma*, uredili Petar Bojanić i Vladan Đokić, 74–82. Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Franck, Karen, and Quentin Stevens, eds. 2006. *Loose Space: Possibility and Diversity in Urban Life*. London: Routledge.

- Grosz, Elisabeth. 2000. „Women, Chora, Dwelling.” In *Gender Space Architecture. An Interdisciplinary Introduction*, edited by Jane Rendell, Barbara Penner and Ian Borden, 210–221. London and New York: Routledge.
- Irigaray, Luce. 1992. *Elemental Passions*. New York: Routledge.
- Jang, Ajris Merion. 2011. „Gradski život kao normativni ideal.” U *Misliti grad*, uredili Petar Bojanić i Vladan Đokić, 119–127. Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Kohn, Margaret. 2003. *Radical Space*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Massey, Doreen. 1995. „Thinking Radical Democracy Spatially.” *Environment and Planning D: Society and Space* 13(3): 284–288. doi: 10.1068/d130283
- Milutinović Bojanić, Sanja, i Petar Bojanić. 2005. „Genetika teksta kao genetika trećeg roda. XΩPA (triton genos) u tekstovima Jacquesa Derride.” *Theoria* 3-4: 61–72.
- Platon. 1981. *Timaj*. Beograd: Mladost.
- Rendell, Jane. 2000. „Introduction: Gender, Space.” In *Gender Space Architecture. An Interdisciplinary Introduction*, edited by Jane Rendell, Barbara Penner and Ian Borden, 101–111. London and New York: Routledge.
- Sennett, Richard. 2008. „Otvoreni grad.” U *Operacija GRAD: Život u neoliberalnoj stvarnosti*, uredili Leonardo Kovačević, Tomislav Medak, Petar Milat, Marko Sančanin, Tonči Valentić i Vesna Vuković, 104–113. Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9.81, BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, SU Klubtura.
- Soja, Edward W. 2009. „The City and Spatial Justice.” *justice spatiale / spatiale justice* 1. Dostupno na: <https://www.jssj.org/wp-content/uploads/2012/12/JSSJ1-1en4.pdf>

Primljeno: 29.06.2018.

Izmenjeno: 28.08.2018.

Prihvaćeno: 04.09.2018.

Thinking the Change Spatially – Queer (and) Feminist Readings of Plato's *Chora*

Jovana TIMOTIJEVIĆ

University of Belgrade

Faculty of Political Sciences

Summary: Following the basic assumption of the spatial turn in social sciences and humanities that positions space and social (re)production in a dialectical relation – social relations produce space, just as the space itself influences the reproduction, as well the potential transformation of social relations – feminist and queer theory have also integrated category of space in their research framework, whether referring to the material space, representations of space or spatial metaphors (and figures). Aside from spatial/geographical aspect being relevant in broad analysis of gendered power relations within existing historical and contemporary contexts, it seems just as important and potent, and this text stands on such position, to include thinking of the spatial component of the feminist and queer projects of changing dominant order – thinking about spatial configurations that support envisioned political and social changes.

One of the spatial figures which continue to offer fruitful and contested interpretations of its political potential represents Plato's concept of *chora* (χώρα). Description of this concept in Plato's dialogue *Timaeus* seems to escape unambiguous, coherent image, therefore, unsurprisingly, producing the multiplicity of readings. This text will provide an overview of some of the (different) interpretations of this concept – queer (one that Jacques Derrida provides), feminist (Elisabeth Gross) and the one that could be characterized as queer feminist interpretation (En Bergren). Although they are not necessarily mutually contrasted, but rather point towards different aspects of *chora*, this text will argue that the interpretations offered by Derrida and Bergren represent more productive stands for thinking about radically different space.

Keywords: Plato, *chora*, space, politics, change, feminism, queer